

ΘΕΜΑΤΑ ΠΟΙΜΑΝΤΙΚΗΣ ΠΡΟΕΤΟΙΜΑΣΙΑΣ ΤΩΝ ΜΕΛΛΟΝΥΜΦΩΝ

Σταμάτιος Σπ. Ζούλας

M.Sc. Θεολογίας-Εκπαιδευτικός

1. ΟΜΑΔΑ ΠΟΙΜΑΝΤΙΚΟΥ ΕΡΓΟΥ

Μελετώντας προσεκτικά κάποιος τα πονήματα που έχουν κατά καιρούς γραφτεί σχετικά με το γάμο και την προετοιμασία των μελλονύμφων (εξ επόψεως ορθόδοξου χριστιανικής ποιμαντικής)¹, νομίζω ότι είναι σε θέση να συμπεράνει εκ του ασφαλούς τα εξής:

Κατ' αρχήν σε κανένα επιμέρους βιβλίο της Αγίας Γραφής ή κείμενο της Ιεράς Παραδόσεως μεμονωμένο υπάρχει συστηματική, άρτια διατυπωμένη και απαρτισμένη διδασκαλία και θεολογία περί γάμου. Όλες οι επί μέρους μαρτυρίες έχουν περιστατικό χαρακτήρα. Γι' αυτό εντοπίσθηκε η ανάγκη ότι για να συγκροτηθεί σε κάθε περίπτωση μια ορθόδοξη διδασκαλία περί γάμου ως απαραίτητου θεμελίου της ποιμαντικής προετοιμασίας των μελλονύμφων, πρέπει οι περί των δύο φύλων και του γάμου μαρτυρίες να αξιολογηθούν πρωτίστως κατάλληλα, να ερμηνευθούν και να εξηγηθούν με σύγχρονο αλλ' αληθή και θεολογικό τρόπο επιχειρώντας μία σύνθεση των στοιχείων που προσφέρει η Γραφή, η Παράδοση, τα πορίσματα των ανθρωπολογικών επιστημών και η εμπειρία των χριστιανών συζύγων. Αυτή η σύνθεση γίνεται δυνατή χάρη βεβαίως στην ποιμαντική αρχή της συνεργίας² η οποία εδώ, ίσως περισσότερο από κάθε άλλη περίπτωση χρειάζεται να «παντρευτεί» με τη μέθοδο της εξηγητικής έρευνας. Έτσι για παράδειγμα οι πατερικές μαρτυρίες διαπραγματεύτηκαν το θέμα των σχέσεων των δύο φύλων και του γάμου εκτενώς και διαφορετικά σε κάθε περίπτωση ανάλογα με το ποιους είχαν να αντιμετωπίσουν σε κάθε εποχή. Ο ερευνητής θεολόγος λοιπόν, πριν προχωρήσει σ' οποιοδήποτε πόρισμα, αξιολογεί τούτες τις μαρτυρίες με βάση το κριτήριο της διακρίσεως, προς ποίους δηλαδή απευθυνόντουσαν κάθε φορά οι Πατέρες (εγγάμους, αγάμους, μοναχούς, αιρετικούς, κακοδόξους, έκφυλους κλπ), και το κριτήριο του σκοπού και της επιδιώξεως κάθε φορά του συγκεκριμένου Πατρός. Εξ όλων αυτών των μαρτυριών, σπουδαιότερες φρονώ για την περίπτωσή μας (των ασχολουμένων με τον χριστιανικό γάμο) είναι οι αναφερόμενες στους εγγάμους, στους μελλονύμφους αλλά και στους γονείς και κηδεμόνες αυτών οι οποίοι καλούνται να προετοιμάσουν και να διδάξουν τους μελλονύμφους περί του εγγάμου και οικογενειακού βίου. Στάση πρέπει να κάνουμε στο γεγονός ότι οι Έλληνες, τουλάχιστον, Πατέρες δεν δίδαξαν ποτέ, όπως εσφαλμένα ίσως έχει περάσει στην εποχή μας, ότι οι σαρκικές σχέσεις μεταξύ των συζύγων είναι βδελυρές και αποφευκτές και μόνο κατ' οικονομίαν και για την τεκνογονίαν ανεκτές. Αντίθετα εκείνο που τόνιζαν σε κάθε περίπτωση είναι το ότι οι σχέσεις των δύο φύλων άπτονται της διφυούς οντότητας του ανθρώπου, δηλαδή της ψυχοσωματικής. Ομιλούσα λοιπόν η Εκκλησία κάθε

φορά περί συζυγικής αγάπης πρέπει να γίνεται κατανοητό και διευκρινιστέο, κι από όσους εκπροσώπους της διδάσκουν και από αυτούς που λαμβάνουν, ότι δεν εννοούν αυτήν ως μία καθαρά ψυχική εκδήλωση, αλλ' ως ψυχοσωματική, μη παραλείποντες και το σαρκικό στοιχείο. Διότι πρώτοι οι Πατέρες της Εκκλησίας, πριν από οποιονδήποτε ειδικό ανθρωπολόγο της νεώτερης εποχής κατενόησαν και εν πολλοίς δίδαξαν, ερμηνεύοντας και τις Γραφές ακόμα, ότι και το αισθησιακό μέρος του Γάμου συμβάλλει τα μέγιστα στην αύξηση της καθόλου συζυγικής αγάπης, όπως επίσης ότι και το πνευματικό αποτελεί το εχέγγυον διατηρήσεως και αυξήσεως και των δύο σε κοινωνική αλληλουχία.

Εξαιτίας πάλι των διαφόρων απόψεων αλλά και προτροπών που ακούγονται κατά καιρούς, ευτυχώς όχι με μεγάλη αποδοχή, για το περιπτόν του θεσμού του γάμου, προτρέποντας στο «συζείν» κι όχι στο «συζυγείν», προέχει ο καθορισμός του σκοπού του γάμου ως βασική προϋπόθεση προετοιμασίας αυτού. Εδώ πρέπει να τονισθεί ότι ο γάμος είναι πρωτίστως τρόπος ζωής και κατόπιν μετάδοση ζωής δια της τεκνογονίας. Άρα η αγάπη και η κοινωνία ζωής των συζύγων, η αγιότης, η ενότητα, η καθολικότητα³ και η μετάδοση των παραπάνω, αποτελεί εσωτερικό ή κύριο σκοπό του γάμου. Η δε τεκνογονία εξωτερικό ή δευτερεύοντα σκοπό ή και καρπό του γάμου. Έτσι μπορεί να γίνει αντιληπτό πως για τον δεύτερο αυτό σκοπό της τεκνογονίας και ανατροφής των παιδιών, αναγκαία προϋπόθεση είναι ο πρώτος, αλλά και ότι ο γάμος των ακουσίως ατέκνων δεν θεωρείται από την Εκκλησία αποτυχημένος, ούτε μπορεί εύκολα να διαλυθεί.

Για το λόγο πάλι ότι η υποτιμημένη θέση της γυναίκας κατά την αρχαιότητα, συνέχισε να είναι τέτοια εν πολλοίς και στον χριστιανικό μετέπειτα κόσμο, πρέπει να διευκρινιστεί ότι οφείλεται σε επιδράσεις πολλών ξένων στοιχείων αλλά και στο γεγονός ότι «άνδρες ήσαν οι νομοθετούντες, δια τούτο κατά γυναικός η νομοθεσία»⁴. Ανάγκη είναι εδώ να επαναπροσδιοριστούν και να εξεταστούν από την Εκκλησία, στοιχεία της επικρατούσης ακολουθίας του γάμου ή άλλων εν αχρησία γαμηλίων ιερολογιών⁵, ώστε το άκουσμά της αλλά και ο τρόπος διεξαγωγής της να συμβάλλει τα μέγιστα και με επίκαιρο τρόπο στην κατανόηση της αξίας, των προϋποθέσεων και των σκοπών του γάμου από τους μελλονύμφους και εν συνεχεία νεονύμφους αλλά και τους συμπροσευχομένους εγγάμους ή κυρίως αγάμους υποψηφίους και δυνάμει μελλονύμφους.

Από όλα τούτα βγαίνει αβίαστα η σκέψη περί της αναγκαιότητας στις μέρες μας, όπου οι συνθήκες ζωής και η κοινωνική πραγματικότης το επιβάλλουν, της προετοιμασίας των μελλονύμφων από την Εκκλησία με κάθε μέσο και δυνατότητα που διαθέτει, μεριμνώντας γι' αυτό από τα πρώτα έτη της ζωής του ανθρώπου. Εδώ οι ποιμαντικές αρχές της προσλήψεως, της εμπειρίας, της φιλοκαλίας, με πρώτη εκείνη της συνεργείας⁶, σε συνδυασμό με τις μεθόδους εκείνες που η θεωρία, έρευνα, κατάρτιση και εφαρμογή πρέπει να εφαρμοστούν από την Εκκλησία,

παίζουν τον σημαντικότερο ρόλο στον όλο σκοπό της συγχρόνου ποιμαντικής προετοιμασίας των μελλονύμφων. Η σύζευξη επιστήμης και θεολογίας από την Εκκλησία γι' αυτό το σκοπό αλλά και η κινητοποίηση και ενεργοποίηση αρμοδίων προσώπων που θα λειτουργήσουν ως πρότυπα, παραδείγματα και υποδείγματα ηθικού και θρησκευτικού εγγάμου βίου, είναι αυτό που προς το παρόν μπορεί να προσφέρει η Ορθόδοξη Εκκλησία μαζί με την προσευχή της και την ευλογία της, ως αληθινός φορέας της Θείας Χάριτος, διότι η ουσία της επιτυχίας ενός τέτοιου εγχειρήματος είναι ότι αναφορικά προς το περιεχόμενο και τη μέθοδο μιας διαπαιδαγωγήσεως τρόπον τινά των μελλονύμφων, πάσα πληροφορία και προτροπή που θα τους παρέχεται πρέπει να είναι αντικειμενική, αληθής και ακριβής. Οι ωραιοποιήσεις ή η απόκρυψη δυσκολιών και δυσμενών καταστάσεων εν τω γάμω δεσμεύουν, κλονίζουν την εμπιστοσύνη των συμβουλευομένων έναντι των συμβούλων και δύνανται να οδηγήσουν σε αντίθετα από τα επιθυμητά αποτελέσματα.

Σημαντική συμβολή στο όλο εγχείρημα αποτελεί πιστεύουμε, η υπόδειξη να αποτελέσει το υπάρχον κείμενο της ιερολογίας του μυστηρίου του γάμου πηγή διατυπώσεως μιας συνοπτικής και σύντομης τρόπον τινά θεολογίας του γάμου και η εξαγωγή απ' αυτό, αρχών για την οικοδόμηση της ποιμαντικής θεολογίας του γάμου· και τούτο γιατί η ιερολογία του μυστηρίου του γάμου, αναφερομένη σε όλες τις πτυχές του εγγάμου βίου, επισημαίνει τις διαστάσεις του και υποδεικνύει την έκταση που μπορεί να λάβει η ποιμαντική προετοιμασία των μελλονύμφων. Το δυστύχημα είναι ότι η ώρα της ιερολογίας του μυστηρίου του γάμου έχει εκπέσει σε κοσμική – κοινωνική εκδήλωση και σχεδόν κανείς δεν παρακολουθεί και δεν προβληματίζεται (για να μην πούμε δεν προσεύχεται) επί των ιερών λογίων που ακούγονται εκείνες τις στιγμές στους ναούς, έχοντας μια μεγάλη μερίδα της ευθύνης γι' αυτό και η διοικούσα Εκκλησία αλλά και ο εκάστοτε υπεύθυνος της κάθε ιερολογίας. Η ανάλυση της έννοιας «μυστήριον της αγάπης» για τον γάμο οδήγησε, πολύ φυσικά, στην υπόδειξη της ονομασίας «προετοιμασία αγάπης»⁷ ως δηλωτική της ουσίας της ποιμαντικής προετοιμασίας των μελλονύμφων. Αλλά και η θεώρηση της οικογενείας ως μικράς, κατ' οίκον, Εκκλησίας συνειρμικά υποδεικνύει την αναγκαιότητα για ένα είδος κατήχησης που θα εισάγει τον μελλονύμφο ομαλά, και με κάποιες προϋποθέσεις πεπληρωμένες τρόπον τινά, στο μυστήριο της αγάπης της μικρής Εκκλησίας.

Ολόκληρη η παραπάνω θεώρηση οδηγεί αβίαστα στη σκέψη ότι σήμερα παρά ποτέ η κοινωνία μας για να επιβιώσει υγιής και ανθρώπινη πρέπει να φροντίσει την υγεία του κυττάρου της, δηλαδή της οικογένειας. Και όπως λένε, η καλύτερη θεραπεία, διότι και η κοινωνία και η οικογένεια νοσούν, είναι η πρόληψη· η πρόληψη ώστε τα νέα κύτταρα της κοινωνίας, οι νέες οικογένειες να δημιουργηθούν με προϋποθέσεις τέτοιες, κυρίως αυτοάμυνας, ώστε να αντέχουν στους κλυδωνισμούς και τις προκλήσεις της βαρέως ασθενούς μητέρας τους.

Δηλαδή, με λίγα λόγια, καταλήγουμε στην καθολική παραδοχή της αναγκαιότητας ενός εξειδικευμένου οργάνου της «μεγάλης» Εκκλησίας, η οποία είναι αναντίρρητα ο φυσικός φορέας της ποιμαντικής προετοιμασίας των μελλονύμφων, το οποίο είναι η ποιμαντική ομάδα προετοιμασίας Γάμου. Μια τέτοια ομάδα «ειδικών» πρέπει να υπάρχει σε κάθε Ιερά Μητρόπολη ή και σε κάθε μεγάλη ενορία στα αστικά κέντρα. Συγκεκριμένα πρέπει να είναι τα προσόντα⁸ των συμμετεχόντων σε αυτήν καθώς και οι προϋποθέσεις συμμετοχής. Ενώ πρέπει να δοθεί το κύριο βάρος στην ποιμαντική στάση της αγάπης από πλευράς της ομάδος, προς τους μελλονύμφους, αφού περισσότερο από κάθε άλλον εκείνη τη στιγμή, οι μελλονύμφοι είναι εκείνοι που προετοιμάζονται για το μυστήριο της αγάπης. Με ωραίο τρόπο πρέπει να συσχετισθεί επίσης η προαναφερθείσα στάση της αγάπης με εκείνη της υποδοχής ως εκφράσεις της γενικότερης ποιμαντικής στάσης της φιλοξενίας⁹. Το πώς θα χειριστεί δε, η ποιμαντική ομάδα, το ύψιστο θέμα της πληροφορίας (άλλωστε η εποχή μας είναι η εποχή της πληροφορίας) και της εφαρμογής της κατά την επικοινωνία της με τους μελλονύμφους και την μετάδοση του ορθόδοξου χριστιανικού μηνύματος περί γάμου, είναι σημαντικό και πολύτιμο εγχείρημα. Αυτή η επισήμανση θεωρώ ότι έχει ειδικό βάρος, γιατί η επικοινωνία της ποιμαντικής ομάδας με τους μελλονύμφους έχει να κάνει με τη μετάδοση του ορθόδοξου μηνύματος, και πολλές φορές οι τέτοιου είδους πληροφορίες έρχονται υπόψιν των μελλονύμφων, από διάφορους, με τη μορφή ανακοινώσεως, χωρίς ουσία και επεξήγηση ή την δυνατότητα αντίρρησης και συζήτησης, με τα ανάλογα βέβαια αποτελέσματα. Σε αυτό το σημείο ακριβώς, η βοήθεια της ψυχολογίας για τα προβλήματα των συγχρόνων μελλονύμφων μπορεί να προλάβει δυσάρεστες μορφές επικοινωνίας των μελλονύμφων με το γενικότερο περιβάλλον που τους συμβουλεύει.

Κορύφωση για εμάς, αποτελεί η φροντίδα για θεολογική θεμελίωση της λεγομένης ενεργούς μεθόδου ή και ενεργούς δράσης¹⁰, η οποία μπορεί να προκαλέσει την συμμετοχή των μελλονύμφων στην προετοιμασία του γάμου τους. Ακρογωνιαίος λίθος σε ένα τέτοιο ποιμαντικό πρόγραμμα ή έστω ποιμαντική προσπάθεια προετοιμασίας των μελλονύμφων παραμένει πάντα η αρχή της συνεργίας η οποία θυμίζει σε όλους μας την ενεργό συμμετοχή μας και τις μεθόδους εκείνες που οφείλουμε να αναπτύσσουμε κάθε φορά σε τέτοιου είδους προγράμματα, είτε βρισκόμαστε από τη μεριά του συμβούλου, είτε στη μεριά του συμβουλευομένου. Μια τέτοια ενεργός όμως δράση, θα ήθελα να σημειώσω, ότι απαιτεί συνεχή μαθητεία στη στάση της χριστιανικής αγάπης. Διότι είτε ως έγγαμοι σύμβουλοι ή και άγαμοι αλλά γνώστες του θέματος, είτε ως μελλονύμφοι (οι μελλονύμφοι έτι περισσότερο), μαθητές της αγάπης του Χριστού είμαστε όλοι. Μιας αγάπης μάλιστα, εκφραζομένης στην Εκκλησία Του, στην κοινωνία δηλαδή μαζί Του και με τους Αγίους Του, αλλά και στη μικρά Εκκλησία της οικογένειας που δεν αυτομολείται από τη μάνδρα και τα όρια της Μεγάλης Εκκλησίας, τα οποία,

ούτως ή άλλως, εκ φύσεως και δυνάμει πρέπει συνεχώς να διευρύνονται ως την κατά χάριν ταύτιση με τον άνευ ορίων Θεό. Η αγάπη των μελλονύμφων, εν τω γάμω, θα έχει τη δυνατότητα να ανοιχτεί, να επεκταθεί προς αυτήν ακριβώς την κατεύθυνση. Προς το μυστήριο της Μητρός Εκκλησίας, το μυστήριο της αποκεκαλυμμένης αγάπης του Θεού στον άνθρωπο. Διότι «και ο Χριστός ηγάπησε την Εκκλησίαν, και εαυτόν παρέδωκεν υπέρ αυτής· ίνα αυτήν αγιάσει, καθαρίσας τω λουτρῷ του ὕδατος εν ρήματι· ίνα παραστήσει αυτήν εαυτῷ ἑνδοξον την Εκκλησίαν, μη ἔχουσαν σπίλον, ἢ ρυτίδα, ἢ τι των τοιούτων, ἀλλ' ίνα ἡ αγία και ἄμωμος»¹¹.

2. ΓΝΩΜΟΔΟΤΗΣΗ ΕΠΙΤΡΟΠΩΝ ΕΠΙ ΘΕΜΑΤΩΝ ΣΥΖΥΓΙΑΣ ΚΑΙ ΤΕΚΝΟΓΟΝΙΑΣ ΣΤΗ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΚΑΙ Η ΑΠΗΧΗΣΗ ΤΟΥΣ ΣΤΗΝ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗ ΣΥΝΕΙΔΗΣΗ

Κατ' αρχήν, μια τέτοια επιτροπή, επί θεμάτων συζυγίας θα έπρεπε να εξαντλήσει συνοπτικά το θεολογικό υπόβαθρο του μυστηρίου του Γάμου και να το αποδώσει με σύγχρονη γλώσσα και απλό ύφος. Κάτι τέτοιο, όσες φορές κι αν έχει επαναληφθεί στο παρελθόν¹², παραμένει πάντα επίκαιρο και σύγχρονο, κυρίως από ψυχολογικής πλευράς, διότι τα νέα ζευγάρια που παντρεύονται θέλουν κατά βάθος να νοιώθουν ότι κάποιος τα σκέφτεται και σήμερα και ενδιαφέρεται για την ευτυχία τους. στο υποσυνείδητο τους επιθυμούν να νιώσουν την Εκκλησία συμπαραστατίσσει άμεσα στην καινούργια ζωή τους. Εν συνεχεία καλό θα ήταν να ακολουθήσουν σύντομες παραινέσεις προς τους γονείς των ζευγαριών και γενικότερα προς τρίτα πρόσωπα ώστε να εξελίσσονται σε συμπαραστάτες και όχι σε επιβάτες της ζωής τους. Καλό θα ήταν επίσης να εξεταστεί και η περίπτωση της οικονομικής στήριξης σε ζεύγη μελλονύμφων, όπου η οικονομική τους κατάσταση δεν τους επιτρέπει να προχωρήσουν σύντομα στη δημιουργία οικογένειας (ειδικά τώρα με την οικονομική κρίση).

Όσον αφορά στο κύριο μέρος της γνωμοδότησης, δηλαδή για τα ζητήματα τεκνογονίας, το πρώτο πράγμα που θα έπρεπε να εξετάσει και να εκθέσει μια τέτοια επιτροπή θα ήταν τα πορίσματα και οι γνώμες της σύγχρονης ιατρικής επιστήμης για τέτοιου είδους θέματα. Εννοείται ότι και το ύφος μιας τέτοιας γνωμοδοτήσεως δεν θα ήταν ηθικίστικο, απόμακρο και απειλητικό αλλά βαθιά οντολογικό, αγαπητικό και εκκλησιολογικό. Το θέμα θα έπρεπε να το εξετάσει υπό την ευρεία, οικουμενική και ορθόδοξη διάσταση και προοπτική και όχι στενά, ελληνοκεντρικά, περιοριζόμενη πιθανώς στις ανάγκες μόνου του Έθνους. Διότι είτε είναι λυπηρό, είτε όχι, το πλήθος των απογόνων δεν έχει πια σήμερα την ίδια ιδεολογική σημασία, που είχε στους χρόνους της Παλαιάς Διαθήκης.

Σήμερα το πρόβλημα τίθεται καθαρά: Έχουν νόημα οι σεξουαλικές σχέσεις ακόμα και ανεξάρτητα από την τεκνογονία; Πρέπει να τονιστεί ότι η Αγία Γραφή βλέπει την τεκνογονία όχι σαν κάτι που δίνει νόημα στη σεξουαλικότητα αλλά σαν μια επί πλέον πηγή ευλογίας του Θεού. Πρώτιστος λόγος και κύριο νόημα του γάμου είναι η αμοιβαία εσωτερική μόρφωση των συζύγων, η επίμονη φροντίδα να

φέρει ο ένας τον άλλον στην τελείωση, φτάνει μόνο να θεωρηθεί ο γάμος όχι με μια στενή έννοια, σαν ένα ίδρυμα, που έχει σαν σκοπό τη γέννηση και την ανατροφή των παιδιών, αλλά ευρύτερα, σαν τέλεια κοινότητα και κοινωνία ολόκληρης της ζωής. Εκείνο δηλαδή που δικαιώνει τη σεξουαλικότητα δεν είναι μόνο η πρόθεση για τεκνογονία αλλά και η κοινωνία της αγάπης. Το ζήτημα βέβαια δεν πρέπει να τεθεί αφήνοντας απλώς τη ρύθμιση των συλλήψεων στη θέληση των συζύγων, αλλά να περάσει το μήνυμα ότι πρέπει σε κάθε περίπτωση να ζητήσει κανείς το δρόμο που του ανοίγει ο Θεός για τη δική του συγκεκριμένη προσωπικότητα, όχι ως μονάδος, αλλά ως ζεύγους. Κάπου εδώ θα έπρεπε μάλλον να τονιστεί και ο σημαντικός βοηθητικός ρόλος ενός πνευματικού συμβούλου, ενός πατρός εξομολόγου, για να αποφευχθεί ασφαλέστερα η άνεση του εγωισμού ή η αγχώδης λεπτολογία και να ενεργήσει εκ του ασφαλούς η Χάρις του Θεού σε κάθε περίπτωση.

Ας διδάξουμε τον κόσμο (ως διδάσκουσα Εκκλησία) να αποφύγει να περιορίσει τον αριθμό των παιδιών του από φόβο, νωθρότητα ή εγωισμό, αλλά και από το να τον αφήσει να αυξηθεί ανέμελα, απερίσκεπτα και ασυνείδητα. Έχοντας πάντα προ των οφθαλμών των τις ευθύνες τους οι σύζυγοι, υπάρχουν και καιροί που θα αποφύγουν την τεκνογονία για χάρη της υγείας της μητέρας ίσως ή για χάρη των παιδιών, χωρίς να παραιτηθούν από τις συζυγικές σχέσεις. Μην αποστερείτε αλλήλους, αλλά ας θυμίσουμε: «Η γυνή του ιδίου σώματος ουκ εξουσιάζει, αλλ' ο ανήρ· ομοίως δε και ο ανήρ του ιδίου σώματος ουκ εξουσιάζει αλλ' η γυνή»¹³.

Εκείνο που κάνει τη ρύθμιση των συλλήψεων «καλή» ή «κακή», δεν είναι η μέθοδος που εφαρμόζεται (πχ άκρα εγκράτεια), αλλά η διάθεση που βρίσκεται πίσω από αυτήν και τα κίνητρα που την προσδιορίζουν. Δεν πρόκειται καθόλου για μια απόλυτη και αυθαίρετη ελευθερία, αλλά για μια ελευθερία μέσα στην «Τάξη» του Θεού, για την ελευθερία της υπακοής. Η εκδοχή όμως της εγκράτειας μπορεί από μια τέτοια επιτροπή να δοθεί με ένα πολύ θετικό περιεχόμενο: «Έλεγχος των γεννήσεων μπορεί ακόμα να είναι η συνειδητή και ανεπιφύλακτη παραίτηση από τη δυνατότητα της παραίτησης, που αποτολμά κανείς με πίστη, η χαρούμενη και πρόθυμη αποδοχή του παιδιού, και συνεπώς της πατρότητας ή της μητρότητας. Υπεύθυνη πατρότητα και μητρότητα!»¹⁴. Δηλαδή ένας ωραίος, ανθρώπινος και θεολογικός τρόπος για να διδάξει κανείς την απουσία πάσης μεθόδου αντισύλληψης, και αυτής ακόμα της εγκράτειας. Διότι η εγκράτεια θέλει παιδαγωγία. Από μικρός και με εκκλησιολογικά κριτήρια πρέπει να μάθει ο άνθρωπος να ασκείται στην περιοδική εγκράτεια για όλων των ειδών τις ηδονές και απολαύσεις, ώστε ωριμάζοντας να μάθει να την χρησιμοποιεί αβίαστα και ευχάριστα ως ελεύθερη επιλογή και δυνατότητα όχι μόνο υλικού αλλά και πνευματικού οφέλους.

Δεν είναι δυνατόν σήμερα μια οποιαδήποτε επιτροπή να διατυπώσει άκαμπτους κανόνες, αλλά να προσπαθήσει να δώσει το νόημα της προσωπικής προσπάθειας του κάθε ανθρώπου να αφήνει τον εαυτό του στην καθοδήγηση του Θεού. «Η

αυθαιρεσία του συγχρόνου ανθρώπου και η αλαζονεία του για την τεχνική του πρόοδο είναι τόσο επικίνδυνη, όσο και η ηθική ακαμψία ή ο φτηνός συμβιβασμός, που στομώνει όλες τις πνευματικές αξίες. Όσο πιο ανεπιφύλακτα αγαπάμε το Θεό, τόσο πιο σίγουρα θα μας καθοδηγεί προς το παιδί, προς την προφύλαξη ή την εγκράτεια και θα μας δίνει τη δύναμη και τη χαρά να ακολουθούμε το δρόμο Του»¹⁵.

Πολύ πιο αυστηρή θα έπρεπε σίγουρα να είναι η γνωμοδότηση μιας επιτροπής, για τα θέματα της άμβλωσης και των εκτρώσεων. Χωρίς να πέσει στην παγίδα να χρησιμοποιήσει ως κύριο επιχείρημα το δημογραφικό πρόβλημα, θα έπρεπε να ρίξει όλο το βάρος της στην θεολογική ερμηνεία της σπουδαιότητας της ανθρώπινης ζωής και του ανθρώπινου προσώπου και της αποδείξεως ότι τούτο υφίσταται εξ άκρας συλλήψεως. Ανυποχώρητη και πάλι, αλλά πάντα με αγαπητικό και στοργικό ύφος, να έφερνε προ των αληθινών ευθυνών των, τους γονείς (κυρίως τις μητέρες) και τους ιατρούς αλλά και ολόκληρη την κοινωνία μας. Και τούτο διότι αν θέλουμε να «παίζουμε» με τις δικές μας ζωές και ψυχές, δεν πρέπει να μας επιτρέπεται να «παίζουμε» με τις ζωές των άλλων, για να αποποιηθούμε όποιες ευθύνες απέναντι τους. Εν τωιαύτη περιπτώσει, άλλο αντισύλληψη κι άλλο άμβλωση· «το μη χείρον, βέλτιστον»!

3. ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΙΣΜΟΣ ΕΠΙ ΤΟΥ ΖΗΤΗΜΑΤΟΣ ΤΗΣ ΤΕΚΝΟΓΟΝΙΑΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΕΓΚΥΚΛΙΟΥ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ (1937)¹⁶

Το πρώτο πράγμα που θα αναρωτιόταν κάποιος απλός αναγνώστης και ενδιαφερόμενος για το θέμα, αλλά μη ειδικός επιστήμων, θα ήταν μάλλον το ζήτημα της γνώμης της ιατρικής και όχι μόνον επιστήμης επί των θεμάτων της αντισύλληψης κυρίως πάνω στα σημερινά επιστημονικά δεδομένα 80 χρόνια μετά. Και τούτο γιατί από την Εγκύκλιο, χρησιμοποιείται σφόδρα η γνώμη της τότε επιστήμης ως επιχείρημα κατά των τότε μεθόδων αντισύλληψης, και μάλλον επιλεκτικά. Το επόμενο θα ήταν η απορία σχετικά με το βασικό ηθικό επιχείρημα της Εγκυκλίου, εκείνο δηλαδή που παρουσιάζεται η ανεμπόδιστη τεκνογονία και παιδοποιία ως εντολή Θεού! Και θα δημιουργούσε απορία διότι ο σημερινός άνθρωπος δεν λειτουργεί υπό την κατάσταση εντολών που δεν εξηγούνται στην ουσία τους και στην σημασία τους ως προς την σπουδαιότητα του περιεχομένου τους. γιατί δηλαδή εντέλλεται κάτι τέτοιο ο Θεός; Ποιο το όφελος για τη ζωή του ανθρώπου; Ποίες οι τότε συνθήκες όπου εγράφησαν οι Γραφές και υπό ποίο πρίσμα πρέπει να μελετηθούν σήμερα τέτοιου είδους εντολές; Άλλωστε όσον αφορά στο «αυξάνεσθε και πληθύνεσθε», είναι πια γενικά παραδεκτό στην σύγχρονη ερμηνευτική επιστήμη, ότι λειτουργεί περισσότερο σαν ευλογία και παροχή δυνατότητας συνδημιουργίας, παρά ως επιτακτική εντολή. Ακόμη και το γενικευμένο «θέλημα του Θεού» όπως προτάσσεται η παιδοποιία αλλά περισσότερο η πολυτεκνία σε κάθε περίπτωση ζευγαριού, δημιουργεί προφανώς πρόβλημα διότι από άλλη έποψη, γνωρίζουμε ότι το θέλημα του Θεού για κάθε άνθρωπο, άρα και για κάθε ζευγάρι είναι διαφορετικό, ανάλογα με τα τάλαντα και

τις δυνατότητες κάθε ατόμου και κάθε ζεύγους. Διαφορετικά θα δημιουργούταν θεολογικό πρόβλημα σε σχέση με τα άτεκνα ζευγάρια που θέλουν αλλά δεν απέκτησαν παιδιά, ή και με ολιγότεκνα ζευγάρια που δεν τους έδωσε ο Θεός άλλα παιδιά. Σημασία εξάλλου έχει η καλλιτεκνία κι όχι η πολυτεκνία. Για την πρώτη εύχεται πολλάκις η Εκκλησία και στην ακολουθία του γάμου. Εκείνο που σώζει τους γονείς όσον αφορά την ιδιότητά τους είναι η ανατροφή των τέκνων τους κι όχι φυσικά ο αριθμός τους που ούτως ή άλλως δεν βρίσκεται στα δικά τους χέρια.

Εκείνο πάλι που θα ξένιζε τους σημερινούς χριστιανούς αναγνώστες της Εγκυκλίου είναι το σε πολλά σημεία και σύμφωνα βέβαια με τις αντιλήψεις της εποχής, απειλητικό και ηθικό ύφος του κειμένου. Οι σημερινοί ορθόδοξοι χριστιανοί γνωρίζουν και έχουν συνηθίσει πια από τις πνευματικές τους εμπειρίες στη σύγχρονη Ορθόδοξη Ελληνική Εκκλησία σε αυθεντικό εν πολλοίς αγαπητικό και οντολογικό ύφος (κηρύγματα, κύκλοι μελέτης Αγίας Γραφής, αναγνώσματα, Εγκύκλιοι). Μια σημερινή Εγκύκλιος της Ιεράς Συνόδου της Εκκλησίας της Ελλάδος¹⁷ θα έπρεπε να προσέξει πολύ τα επιχειρήματά της που θα αναφέρονταν στον υπερπληθυσμό της γης ή στην εξαφάνιση της λευκής φυλής, διότι σήμερα δεν θα δικαιολογούνταν μια τόσο στενή θεώρηση των πραγμάτων. Η Ελληνική Εκκλησία δεν θα πρέπει να σκέφτεται πια σαν Ελλαδική Εκκλησία που ποιμαίνει μόνο περί τα δέκα εκατομμύρια Έλληνες Ορθοδόξους, αλλά ως οικουμενική ορθοδοξία, διότι ουσιαστικά τα σύνορα των χωρών έπεσαν χάρη στην τηλεπικοινωνία και το διαδίκτυο, και οι πνευματικοί της ορίζοντες πρέπει να φτάνουν και σε δυνάμει Εκκλησίες, όπως θα ήταν, ας πούμε, εκείνη της Κίνας με ενάμισι δισεκατομμύρια κατοίκους. Το 1937 υπολογιζόταν ότι η γη θα μπορούσε να θρέψει εξαπλάσιο πληθυσμό. Τον αριθμό αυτό τον φτάσαμε σήμερα. Σε είκοσι χρόνια όμως όπου ο πληθυσμός θα έχει πάλι εξαπλασιαστεί θα μπορούμε να πούμε το ίδιο; Ήδη αναφέραμε την Κίνα. Η χώρα δεν μπορεί να θρέψει άλλους κατοίκους. Το κράτος απαγορεύει ρητώς το δεύτερο παιδί. Τι λόγο θα άρθρωνε σε αυτή την περίπτωση η Ορθόδοξη Εκκλησία της Κίνας;

Η Εγκύκλιος απευθύνεται πρωτίστως στους χριστιανούς γονείς ή γενικότερα στα χριστιανικά ζευγάρια. Προτείνει πλήρη άφεση στα χέρια του Θεού. τούτο όμως χρήζει εκκλησιολογικής προπαιδείας. Για να αφεθείς για ένα τόσο σημαντικό ζήτημα στα χέρια του Θεού! Πρέπει να έχεις μεγαλώσει, για να μην πω «εκπαιδευτεί» έτσι ώστε από μικρός, και για τα πιο μικρά πράγματα να αφήνεσαι με εμπιστοσύνη στην πρόνοια του Θεού. Έτσι όλη σου τη ζωή με τα μικρά και μεγάλα της περιστατικά Του την αφιερώνεις, και η Θεία Χάρης θεραπεύει τα ασθενή και αναπληροί τα ελλείποντα. Η σημερινή Εκκλησία πρέπει να εργαστεί πολύ και προς αυτή την κατεύθυνση αλλά και να γνωρίζει ότι το θέμα της θεολογίας της Οικονομίας για τα ασθενέστερα μέλη της πρέπει να τίθεται ίσως διακριτικά και σε κείμενα Εγκυκλίων. Ανάλογης παιδείας όμως πρέπει να τύχουν και οι πνευματικοί πατέρες, οι εξομολόγοι κληρικοί, πάνω σε τέτοια θέματα, διότι η Εγκύκλιος αναφέρεται και σε αυτούς επιφορτίζοντας τους με βαρεία ευθύνη. Έτσι, όπως

φαντάζομαι σήμερα, η Εκκλησία δεν κάνει κάποιον ιερέα πνευματικό δίνοντας του μόνο το «Ιερόν Πηδάλιον», αλλά τον επιμορφώνει και εξετάζει και τα πνευματικά του χαρίσματα¹⁸. Άρα και για το θέμα της τεκνογονίας δεν πρέπει να τον αφήσει μόνο με μια τέτοιου τύπου και αναγκαστικά περιορισμένου βεληνεκούς εγκύκλιο.

Βρίσκομαι επίσης σε θέση να γνωρίζω, ότι σήμερα, τέτοιου είδους σοβαρές εγκυκλίους, η Ιερά Σύνοδος δεν τις συντάσσει μόνη της, αλλά προϋπάρχουν επιτροπές από ειδικούς που γνωμοδοτούν και εισηγούνται λύσεις και προτάσεις. Έτσι για παράδειγμα, μια τέτοια εγκύκλιο θα έπρεπε να την είχαν προσυζητήσει επιστήμονες, ιατροί, κοινωνιολόγοι, ψυχολόγοι, θεολόγοι, έγγαμοι και άγαμοι κληρικοί, γονείς πολύτεκνοι ή άτεκνοι κλπ. Σε εποχές σαν το 1937, τα θέματα περιοριζόντουσαν στις συζητήσεις τους μόνο στην ιεραρχία ή το πολύ σε μια μικρή επιτροπή αποτελούμενη από επισκόπους και ίσως αγάμους λογίους κληρικούς. Το θέμα δε που δυσκολεύει πολύ έως σήμερα το όλο πρόβλημα είναι μάλλον το θέμα της αντισύλληψης, όπου επίσημα η Εκκλησία το δέχεται μόνον σε εξαιρετικές περιπτώσεις όπου κινδυνεύει η ψυχοσωματική υγεία της μητέρας, με ως μόνη τέτοια μέθοδο την άκρα και απόλυτη εγκράτεια του ζευγαριού στις γενετήσιες τους σχέσεις. Επειδή όμως το όλο ζήτημα η Εγκύκλιος το έθεσε ηθικά, γεννάται ευθύς το ερώτημα: **Γιατί ενώ η αντισύλληψη γενικά δεν είναι ηθική, η αντισύλληψη ως εγκράτεια ειδικά είναι ηθική;** Η προφύλαξη και οι μέθοδοί της γιατί απορρίπτονται ως ανήθικα; Έχει σχέση το όλο θέμα με τη σχέση ηδονής και οδύνης;¹⁹ Τα ερωτήματα αυτά γεννούνται μεν, αλλά ως είναι φυσικό δεν μπορούν να απαντηθούν σε μια εγκύκλιο.

Πιο ρεαλιστική θα έπρεπε να είναι μια σημερινή Εγκύκλιος και σε ό, τι αφορά στο επιχείρημα του άνισου καταμερισμού του πλούτου. Δυστυχώς η κατάσταση ήταν πάντοτε έτσι (λίγοι πλούσιοι, πολλοί φτωχοί) και δεν πρόκειται να αλλάξει έως της συντελείας του αιώνας, όπως λένε και τα προφητικά κείμενα των Γραφών, διότι δεν θέλουν οι ίδιοι οι άνθρωποι (οι κρατούντες τον πλούτον) να την αλλάξουν. Γι' αυτόν ακριβώς τον λόγο, για να μπορέσει ο πλανήτης να ανταπεξέλθει τροφικά και καταναλωτικά στον συνεχώς αυξανόμενο πληθυσμό της γης, θα καταφεύγουμε συνεχώς σε τεχνικές και μέσα παραγωγής που όπως έχει αποδειχθεί και είναι και επίκαιρο, θα επιβαρύνουν συνεχώς το οικοσύστημα και το περιβάλλον.

Το ίδιο ρεαλιστικά, δρώντας ίσως και πιο θεολογικά θα έπρεπε να χειριστεί το όλο θέμα, αλλά ειδικότερα εκείνο της αντισύλληψης, του «νεομαλθουσιανισμού» όπως το αναφέρει, θίγοντας τη σημασία που έχουν στην όλη πράξη, όπως και σε κάθε πράξη του ανθρώπου άλλωστε, τα κίνητρα που τον ωθούν στην εκτέλεσή της. φαινομενικά κάτι μπορεί να είναι άγιο ή αμαρτωλό, αρετή ή πάθος· όμως αν τα κίνητρα είναι αντίθετα με το αποτέλεσμα, τότε αναποδογυρίζονται τα πάντα στα «μάτια» του Θεού. Έτσι αν στη συγκεκριμένη περίπτωση, κίνητρο για την αντισύλληψη είναι η αγνή αγάπη προς την-τον σύζυγο, τα άλλα παιδιά, την υπόλοιπη κοινωνία και τον ίδιο το Θεό κατά περιπτώσεις, κι όχι βέβαια, ο φόβος, η απιστία, η δειλία, η νωθρότητα, η πλεονεξία, η ηδονή, ο εγωισμός, τότε, όπως

έχουμε κατηχηθεί και βιώσει τόσα χρόνια τώρα στη ζωή της Εκκλησίας μας, το όλο ζήτημα δεν πρέπει να ειπωθεί στενά, ηθικιστικά και αυστηρά, αλλά με συμπάθεια, συγχωρητικότητα και ευρύτητα πνεύματος και χριστιανικής αγάπης.

Θεολογικά λοιπόν, αν και ομολογουμένως είναι πολύ δύσκολο να χωρέσει σε μια εγκύκλιο, πρέπει κάπως να τίθεται και να παρουσιάζεται και το θέμα της οικονομίας της Εκκλησίας μας σε τέτοια ζητήματα, διότι, άλλωστε, ολόκληρη η κτίση και η ιστορία της, στην οικονομία της θείας δημιουργίας υπάγεται κι όχι στην απόλυτη και άρρητη θεολογία της Αγίας Τριάδος. Αναγνωρίζουμε βέβαια το γεγονός, ότι όταν εκφράζεται επίσημα η διοικούσα Εκκλησία πρέπει να είναι φειδωλή στα θέματα της οικονομίας (επιείκειας), διότι επισήμως εκφράζεται γενικά, ενώ η οικονομία αφορά ειδικά σε συγκεκριμένα κάθε φορά πρόσωπα και καταστάσεις. Αλλά με κάποιο τρόπο, πρέπει διακριτικά να αφήνει την ευχέρεια σε όσους χειρίζονται τέτοια θέματα να ασκούν την θεολογία της οικονομίας κατά περίπτωση και με διάκριση. Τα επίσημα κείμενα της Εκκλησίας, όπως Εγκύκλιοι, πρέπει να εκφράζονται, κατά τη γνώμη μου, όχι όπως τα επίσημα νομικά κείμενα του κράτους που δημοσιεύονται στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως, δηλαδή με τη μορφή υπαγορευομένων καθηκόντων προς τους πολίτες και τα μέλη της, αλλά με τη μορφή προτάσεων και συμβουλών που λειτουργούν ως προτάσεις πεπατημένης ασφαλούς ζωής και βίου και ως δείκτες αγιότητας.

Πάντως, για να επανέλθω συγκεκριμένα στην Εγκύκλιο του 1937, πρέπει να ομολογήσω ότι ήταν μια καλή προσπάθεια για τα δεδομένα της εποχής της, και η Εκκλησία ανταποκρίθηκε ως μητέρα στο καθολικό πλέον αίτημα του ποιμνίου της να ομιλήσει για τα δύσκολα αυτά θέματα, που ως τότε λύνονταν ή περιπλέκονταν ακόμα περισσότερο μέσα στο εξομολογητήριο, και μόνον κατά βούληση και κατά προαίρεση. Η Εκκλησία δεν άργησε να μιλήσει, όπως την κατηγόρησαν πολλοί, διότι η Εκκλησία γνωρίζει ότι τέτοια θέματα στην ορθοδοξία δεν μπορούν να τεθούν και να λυθούν τελειωτικά, δηλαδή μιας και δια παντός. Και οι λύσεις δεν μπορούν να μπουν σε καλούπια. Όμως επειδή προηγήθηκαν οι επίσημες θέσεις της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας και της Αγγλικανικής²⁰, η Ορθόδοξη Ελληνική Εκκλησία πιέστηκε και αποφάσισε για την Εγκύκλιο του 1937. Γι' αυτό πρέπει να θεωρηθεί υπό τις χωρο-χρονικές προϋποθέσεις, καταστάσεις και εξελίξεις των δύσκολων εκείνων χρόνων με τις κοσμοϊστορικές αλλαγές και την ταχύτητα που της χαρακτήριζε.

Σημαντικό όμως πρέπει να θεωρηθεί και το πόνημα του καθηγητού κου Α. Μ. Σταυρόπουλου, το σχετικό με την Εγκύκλιο της Εκκλησίας της Ελλάδος και το πρόβλημα της τεκνογονίας,²¹ ο οποίος με την επιστημονική μεθοδολογία που τον διακρίνει εξέτασε και προσέγγισε το ζήτημα προσεκτικά και με διάκριση ώστε να γίνει ακουστός από τους ιθύνοντες, αλλά και συνέβαλλε, πιστεύω καταλυτικά, στον εντοπισμό και των μεθοδολογικών προβλημάτων που διέπουν την σύνταξη της, ώστε να αποφευχθούν τοιαύτα ανάλογα του «τότε», στο εγγύς και στο απώτερο μέλλον.

ΠΑΡΑΠΟΜΠΕΣ

1. Κυρίως τα: Χρήστου Βάντσου, Ο γάμος και η προετοιμασία αυτού εξ επόψεως ορθοδόξου ποιμαντικής, Αθήνα 1977. Αλεξάνδρου Σταυροπούλου, Ποιμαντική προετοιμασία των μελλονύμφων, Αθήναι 1971. Του ιδίου, Ποιμαντική γάμου και οικογενείας, Αθήνα 1999. Του ιδίου, Επιστήμη και τέχνη της Ποιμαντικής, Αθήνα 1997 και του Marcel Viau, Practical theology, A new Approach, Monday 3rd 2015 in Book Reviews.
2. Βλ. σχετικά, Αλεξάνδρου Σταυροπούλου, Επιστήμη και Τέχνη της Ποιμαντικής, Αθήνα, εκδ. Αρμός, 1997, «Αρχές Ποιμαντικής Θεολογίας».
3. Βλ. σχετικά, Αλεξάνδρου Σταυροπούλου, Ποιμαντική Προετοιμασία των μελλονύμφων, Αθήναι 1971, σελ. 85-92.
4. Γρηγορίου Θεολόγου, Λόγος ΛΖ΄εις Μτθ. στ΄, PG 36, 298 Β΄.
5. Βλ. σχετικά, π. Βασιλείου Θερμοῦ Ἀσματική ἀκολουθία τοῦ γάμου, ἐκδ. Ἀκρίτας.
6. Βλ. Α. Σταυροπούλου, Επιστήμη και Τέχνη της Ποιμαντικής, Ὅπως παραπάνω.
7. Του ιδίου, Ποιμαντική προετοιμασία των μελλονύμφων,(προετοιμασία αγάπης), Αθήναι 1971, 173 σ. (δ.δ.).
8. Του ιδίου, Ποιμαντική Γάμου και Οικογενείας – προ των πυλών του 21^{ου} αιώνα, Αθήνα 1999, σελ. 43-44.
9. Βλ. του ιδίου, Επιστήμη και Τέχνη της Ποιμαντικής, Αθήνα,εκδ. Αρμός, 1997, «Στάσεις του Ποιμαίνειν».
10. Βλ. σχετικά στο κείμενο του Marcel Viau.
11. Προς Εφεσίους Επιστολή του Απ. Παύλου, ε΄ 25-28.
12. Αναφερόμαστε κυρίως στις επιτροπές της Εκκλησίας που έχουν συσταθεί κατά καιρούς, αλλά οφείλουμε να ομολογήσουμε ότι η νυν υφιστάμενη ειδική συνοδική επιτροπή Γάμου, Οικογενείας, Προστασίας του παιδιού και Δημογραφικού προβλήματος της Εκκλησίας της Ελλάδος, με πρόεδρο τον Σεβασμιώτατο Μητροπολίτη Φθιώτιδος κ.κ. Νικόλαο, είναι στελεχωμένη με αρτίους επιστήμονες (όπως ο ομότιμος καθηγητής κ. Αλ. Σταυρόπουλος) και κάνει άρτια δουλειά στον τομέα της επιστημονικής και θεολογικής γνωμοδότησης επί σχετικών θεμάτων.
13. Προς Κορινθίους Α΄ Επιστολή του Απ. Παύλου, ζ΄ 4.
14. Barth K. Kirchlische Dogmatik Bd. III/4. Zollikon 1951.
15. Th. Bonet, “Ο Γάμος”, εκδ. «Η ΕΛΑΦΟΣ», σελ. 109.
16. Ολόκληρο το κείμενο της Εγκυκλίου της Ιεραρχίας της Εκκλησίας της Ελλάδος, περί του ζητήματος της Τεκνογονίας, είναι δημοσιευμένο στο βιβλίο του αρχιμανδρίτη Σεραφείμ Παπακώστα, Το ζήτημα της Τεκνογονίας, εκδόσεων αδελφότητα θεολόγων η «ΖΩΗ», σελ. 139-150.
17. Υπάρχει μια νεώτερη και πολύ μικρότερη , η εγκύκλιος 2488 του 1989, της Ιεράς Συνόδου της Εκκλησίας της Ελλάδος, αλλά εντοπίζει πολύ στενά το θέμα στο ζήτημα του Δημογραφικού Προβλήματος της Ελλάδος, κρούοντας μόνον τον κώδωνα του κινδύνου για το Έθνος μας λόγω δραματικής μείωσης των γεννήσεων, και δεν μπαίνει σε άλλα ζητήματα σχετικά με την τεκνογονία.
18. Ένα σημαντικό επιμορφωτικό σεμινάριο «τρέχει» αυτή τη στιγμή στο Πανεπιστήμιο Πειραιώς, και συγκεκριμένα στο Εργαστήριο Τοπικής και Περιφερειακής Ανάπτυξης του Οικονομικού Τμήματος του Πα. Πει. Είναι ενταγμένο στο εξ΄ αποστάσεως (e-learning) Πρόγραμμα με τίτλο «Κοινωνία - Πολιτισμός – Θρησκεία», διδάσκει ο γράφων το παρόν

(Σταμάτιος Ζούλας) και απευθύνεται σε όλους όσους ενδιαφέρονται να ασχοληθούν με την ποιμαντική του γάμου και της οικογένειας στον 21^ο αιώνα ή απλά να ενημερωθούν. Υπάρχει στο LINK: <http://www.etopa.gr/index.php/buy-lessons/> και έχει τίτλο: «Η θεολογική διάσταση του Γάμου και της Οικογένειας».

19. Ο Άγιος Μάξιμος στὰ «διάφορα κεφάλαια περι θεολογίας, οικονομίας, ἀρετῆς καὶ κακίας», μεταξὺ τῶν ἄλλων, ἀναφέρεται καὶ στὴν δυαδικὴ σχέση μεταξύ ἡδονῆς καὶ ὀδύνης. Βλ. Σεβ. Μητροπολίτου Ναυπάκτου καὶ Ἁγίου Βλασίου Ἱεροθέου, Ἡ δυαδικὴ σχέση ἡδονῆς καὶ ὀδύνης, ΠΗΓΗ: περ. «ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗ ΠΑΡΕΜΒΑΣΗ» Ἱ. Μητρ. Ναυπάκτου καὶ Ἁγ. Βλασίου, τ. 172, Νοέμβρ. 2010.
20. Της Ρ/καθολικῆς στο Casti Connubii 1930 καὶ τῆς Ἀγγλικανικῆς στο συνέδριο τοῦ Λάμπεθ το 1930 ἐπίσης.
21. Α. Μ. Σταυροπούλου, Το πρόβλημα τῆς τεκνογονίας καὶ ἡ Εγκύκλιος τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος (1937). Συμβολὴ εἰς τὴν ποιμαντικὴν τῆς τεκνογονίας ἐξ ἐπόψεως ὀρθοδόξου. Ἀθήναι 1977.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

I. ΠΗΓΕΣ:

1. Η ΑΓΙΑ ΓΡΑΦΗ
2. Η ΙΕΡΟΛΟΓΙΑ ΤΟΥ ΜΥΣΤΗΡΙΟΥ ΤΟΥ ΓΑΜΟΥ

II. ΒΟΗΘΗΜΑΤΑ:

1. Σταυρόπουλου Α.Μ. , Επιστήμη καὶ Τέχνη τῆς Ποιμαντικῆς, Ἀθήνα, εκδ. Ἀρμός, 1997.
2. Του ἰδίου, Ποιμαντικὴ προετοιμασία τῶν μελλονύμφων, Ἀθήναι 1971.
3. Του ἰδίου, Ποιμαντικὴ γάμου καὶ οικογενείας προ τῶν πυλῶν τοῦ 21^{ου} αἰῶνα, Ἀθήνα 1999.
4. Του ἰδίου, Το πρόβλημα τῆς τεκνογονίας καὶ ἡ Εγκύκλιος τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος (1937). Συμβολὴ εἰς τὴν ποιμαντικὴν τῆς τεκνογονίας ἐξ ἐπόψεως ὀρθοδόξου. Ἀθήναι 1977.
5. Του ἰδίου, Ποιμαντικὴ γάμου, οικογενείας καὶ ἰσότητος τῶν δύο φύλων, Ἀθήνα 2004.
6. Αρχιμανδρίτη Σεραφεῖμ Παπακώστα, Το ζήτημα τῆς Τεκνογονίας, εκδόσεων ἀδελφότητος θεολόγων ἡ «ΖΩΗ».
7. Βάντσου Χρήστου , Ο γάμος καὶ ἡ προετοιμασία αὐτοῦ ἐξ ἐπόψεως ὀρθοδόξου ποιμαντικῆς, Ἀθήνα 1977.
8. Περιοδικό. «ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗ ΠΑΡΕΜΒΑΣΗ» Ἱ. Μητρ. Ναυπάκτου καὶ Ἁγ. Βλασίου, τ. 172, Νοέμβρ. 2010.
9. Barth K. Kirchliche Dogmatik Bd. III/4. Zollikon 1951.
10. Th. Bovet, “Ο Γάμος”, εκδ. «Η ΕΛΑΦΟΣ».
11. Marcel Viau, Practical theology, A new Approach, Monday 3rd 2015 in Book Reviews.
12. Διάφορες ιστοσελίδες καὶ blogs.